

УДК 37.014.3(477) «1917/1921»

Н. А. Сорочан

**РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО УПРАВЛІННЯ ПОЧАТКОВОЮ ТА
СЕРЕДНЬОЮ ОСВІТОЮ В УКРАЇНІ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО**

У статті досліджуються ліквідація дореволюційних органів місцевого управління початковими і середніми навчальними закладами та формування нових структурних підрозділів місцевого апарату управління освітою в Українській Державі П. Скоропадського.

Ключові слова: Гетьманат П. Скоропадського, органи місцевого самоврядування, комісари освіти, шкільні ради, початкова освіта, середня освіта.

В статье исследуются ликвидация дореволюционных органов местного управления начальными и средними учебными заведениями и формирование новых структурных подразделений местного аппарата управления образованием в Украинском Государстве П. Скоропадского.

Ключевые слова: Гетманат П. Скоропадского, органы местного самоуправления, комиссары образования, школьные советы, начальное образование, среднее образование.

The article deals with the liquidation of pre-revolutionary organs of local government of primary secondary educational establishments and forming of new structural subdivisions of local educational authority in the Ukrainian State of P. Skoropadskiy.

Key words: *Hetmanate of P. Skoropadskiy, organs of local self-government, commissars of education, school-boards, primary-education, secondary education.*

Постановка проблеми. Реформування місцевого апарату управління освітою в Україні було одним із найважливіших завдань українських урядів протягом усього періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Особливе значення мали ліквідація найбільш бюрократичних органів місцевого управління освітою та створення нових структурних підрозділів на демократичних засадах. Міністерство народної освіти і мистецтв за часів Гетьманату П. Скоропадського приділяло особливу увагу проблемам управління початковою і середньою освітою в Україні, де закладалися підвалини національної системи освіти в Україні. Відродження української школи і забезпечення сприятливих умов для її діяльності у складній військово-політичній ситуації революційної доби було можливим завдяки тісній співпраці органів державного управління освітою та місцевого самоврядування.

Аналіз актуальних досліджень. У той же час система реформування органів місцевого управління освітою в Україні належить до малодосліджених проблем і не була предметом спеціального розгляду у вітчизняній історіографії. Певна інформація про створення і діяльність органів місцевого управління освітою подається у загальних працях учасників подій 1917-1918 рр. С. Постернака [4], С. Сірополка [6], Д. Дорошенка [2]. Загальна характеристика освітньої діяльності земств міститься в статті Н. Калениченко і Ж. Ільченко [3]. Окремі проблеми реформування місцевих органів управління освітою розглядаються в науковій розвідці Н. Ротар [5].

Метою статті є проаналізувати проведення реформи місцевого апарату управління початковою і середньою освітою в Україні за доби Гетьманату П. Скоропадського.

Виклад основного матеріалу. Перші кроки у справі реформування системи місцевого управління освітою були започатковані Тимчасовим урядом у 1917 р. Відповідно до його постанов від 8 травня та 20 червня 1917 р. були скасовані губернські, повітові і міські училищні ради, а управління початковою освітою передано органам земського і міського самоврядування. Постановою від 19 серпня 1917 р. у підпорядкування органів місцевого самовряду-

вання перейшли всі початкові церковно-парафіяльні та міністерські школи. Згідно з постановою від 26 вересня 1917 р. вищі початкові школи були передані до відання органів місцевого самоврядування [9, оп. 2, спр. 2, арк. 1].

Генеральне секретарство освіти за часів Центральної ради розпочало роботу по переведенню в життя цих постанов. Крім того, Центральна рада у грудні 1917 р. – січні 1918 р. затвердила закони, які продовжили реформу системи управління освітою в Україні, зокрема і на місцевому рівні. 28 грудня 1917 р. були скасовані шкільні округи на території УНР. Тимчасове керівництво справами шкільних округ було передано комісаріатам у складі чотирьох українців і трьох представників від національних меншин [8, оп. 1, спр. 1, арк. 163]. Законом від 14 січня 1918 р. скасовувалися посади директорів та інспекторів народних шкіл. Справи, що були в їх розпорядженні, тимчасово передавалися губернським і повітовим комісарам освіти, яких призначало Міністерство народної освіти [8, оп. 1, спр. 27, арк. 10].

Міністерство народної освіти гетьманського уряду продовжило справу реформування органів місцевого управління. Важливе значення для з'ясування основних пріоритетів діяльності органів місцевого самоврядування за Гетьманату П. Скоропадського мала нарада представників губернських і повітових земств, міст та Міністерства народної освіти, яка відбулася 15 – 17 травня 1918 р. У роботі наради взяли участь представники від Волинського, Катеринославського, Київського, Подільського, Полтавського, Харківського і Чернігівського губернських земств, Київського, Лубенського і Миргородського повітових земств, а також від міст Кам'янця-Подільського і Житомира.

16 травня 1918 р. на нараді виступив міністр освіти М. Василенко, який у своїй промові підкреслив провідну роль органів місцевого самоврядування в організації літніх учительських курсів і відродженні української школи та необхідності співпраці з Міністерством народної освіти і мистецтв [9, оп. 1, спр. 10, арк. 15-15зв.; спр. 400, арк. 1, 3-3зв., 6зв., 12 зв.].

Нарада ухвалила важливі рішення щодо проведення лекторських курсів у Києві, Одесі та Харкові влітку 1918 р. Курси для вчителів вищих початкових і середніх шкіл було заплано-

вано провести в Житомирі, Катеринославі, Києві, Одесі, Полтаві та Харкові. Повітові земства повинні були взяти на себе організацію курсів для вчителів нижчих початкових шкіл, які мали відбутися в усіх повітах України. Фінансове забезпечення курсів було відповідно розподілено між Міністерством освіти та органами земського та міського самоврядування [9, оп. 1, спр. 10, арк. 15; спр. 400, арк. 3зв.-11зв.].

План проведення літніх учительських курсів був успішно реалізований. За відомостями департаменту нижчої освіти Міністерства освіти і мистецтв протягом травня – серпня 1918 р. були проведені лекторські курси в трьох містах, курси для вчителів вищих початкових і середніх шкіл у семи містах, курси для вчителів нижчих початкових шкіл у 49 пунктах. На проведення цих курсів законом від 2 червня 1918 р. було виділено 2 174 790 крб. [9, оп. 1, спр. 774, арк. 18зв.].

Уряд П. Скоропадського успадкував від попередників доволі розгалужену систему місцевого управління освітою. Протягом перебування М. Василенка на посаді міністра освіти продовжувалась без значних змін діяльність комісаріатів у справах шкільних округ та губернських і повітових комісарів освіти [7, с. 142-146]. 5 липня 1918 р. М. Василенко підготував доповідну записку гетьману П. Скоропадському, у якій була викладена історія становлення і розвитку інституту комісарів освіти. На час підготовки записки в Українській Державі були заміщені майже всі посади губернських комісарів освіти (крім Харківської губернії) та окружних комісарів і невелика кількість посад повітових комісарів освіти [9, оп. 1, спр. 96, арк. 5].

Важливою подією у процесі становлення інституту комісарів освіти став з'їзд комісарів освіти 11-14 липня 1918 р. Міністр освіти М. Василенко у промові відзначив, що Міністерство освіти піклується про управління школами на місцях, оголосив про обов'язкове скасування шкільних округ і передачу їх справ органам місцевого самоврядування [9, оп. 1, спр. 14, арк. 1-5].

Відсутність належної інформації була причиною того, що керівники нижчих початкових і середніх шкіл зверталися з різних питань безпосередньо до Міністерства освіти і мистецтв, інших міністерств та Державної скарбниці, у той час, як справи середніх шкіл були підпорядковані комісаріатам у справах шкільних округ, а нижчих початкових шкіл – губернським комісарам освіти. 30 липня 1918 р. міністерство звернулося з циркуляром до цих інституцій зро-

бити відповідне розпорядження школам, які їм підпорядковувалися [9, оп. 1, спр. 265, арк. 73].

Губернські комісари освіти, відповідно до закону Центральної ради від 14 січня 1918 р., продовжували справу ліквідації дирекцій та інспекцій народних шкіл. Процес ліквідації відбувався неоднаковими темпами в різних губерніях протягом тривалого часу. Скасування дирекцій та інспекцій народних шкіл на Чернігівщині проводив губернський комісар Г. Стаднюк. Протягом червня – липня 1918 р. були ліквідовані інспекції в дев'яти повітах та дирекція народних шкіл, канцелярія якої була передана губернському комісарові освіти. Обов'язки комісара освіти значно розширилися, до них належали призначення і звільнення вчителів вищих початкових шкіл, переведення їх на державне утримання, забезпечення помешканнями, паливом та ін. [9, оп. 1, спр. 33, арк. 65, 67; спр. 96, арк. 17].

Комісар освіти Волинської губернії М. Черкавський у травні – червні надіслав повідомлення про скасування дирекцій та інспекцій народних шкіл і розпорядження про належну передачу діловодства. Станом на червень 1918 р. йому була передана канцелярія дирекції народних шкіл, крім фінансового забезпечення. Справа передачі гальмувалася відсутністю колишнього директора народних шкіл С. Криловського [9, оп. 1, спр. 21, арк. 24]. На Полтавщині ліквідація інспекцій народних шкіл розпочалася 24 травня, а дирекцій – 27 травня 1918 р. [9, оп. 1, спр. 27, арк. 40].

На Катеринославщині проблемами ліквідації дирекцій та інспекцій народних шкіл займався губернський комісар освіти І. Труба. 9 травня 1918 р. він звернувся до інспекторів народних шкіл з проханням передати документи повітовим народним (земським) управам, а фінансові справи і печатку – губернському комісарові освіти. Ліквідація цих посад гальмувалася небажанням інспекторів передавати справи відповідним органам. Тільки 17 червня 1918 р. І. Труба повідомив Міністерство освіти і мистецтв та комісаріат у справах Одеської шкільної округи про початок передачі справ інспекторами [9, оп. 1, спр. 24, арк. 6, 53, 67].

Ліквідація дирекції народних шкіл на Поділлі фактично розпочалася 29 квітня 1918 р., її справи були передані губернському комісарові освіти Ю. Щириці, крім архівних документів і майна канцелярії. Передача справ інспекцій народних шкіл продовжувалася у травні – вересні 1918 р. Станом на 1 жовтня 1918 р. залишилися неліквідованими інспекції шести районів та Хотинського повіту [9, оп. 1, спр. 28, арк. 8, 40, 63, 69].

У зв'язку з відсутністю губернського комісара освіти на Харківщині скасування дирекцій та інспекцій народних шкіл Міністерством освіти і мистецтв було доручено комісаріату в справах Харківської шкільної округи. Однак комісаріат відмовився від проведення ліквідації з причин відсутності необхідних спеціалістів і засобів. Тільки після повторного звернення генерального комісара І. Стешенка у липні 1918 р. комісаріат приступив до ліквідації і запропонував інспекторам народних шкіл негайно передати всі справи і майно відповідним повітовим управам. Харківській фінансовій палаті було подано прохання припинити видачу платні і кредитів дирекції та інспекціям народних шкіл з 1 серпня 1918 р. [9, оп. 1, спр.30, арк. 9, 18].

Утримання губернських і повітових комісарів освіти та їх канцелярій здійснювалося з тих кредитів, які відпускалися раніше дирекціям та інспекціям народних шкіл [9, оп. 1, спр. 12, арк. 46; спр. 31, арк. 20]. Слід відзначити, що значна кількість колишніх інспекторів народних шкіл подала прохання до Міністерства освіти і мистецтв про призначення їх на посади повітових комісарів освіти [9, оп. 1, спр. 25, арк. 5; спр. 26, арк. 18; спр. 30, арк. 7].

У липні 1918 р. за ініціативою міністра освіти М. Василенка була створена комісія під керівництвом В. Науменка, яка повинна була розробити новий план управління освітою в Україні. У зв'язку з підготовкою нового проекту, за повідомленням генерального комісара І. Стешенка, у липні 1918 р. всі призначення комісарів освіти були призупинені [9, оп. 1, спр. 25, арк. 7].

Загальне керівництво справами шкільної та позашкільної освіти на місцях здійснювали відділи народної освіти при земських (народних) та міських управах. Основними сферами їхньої діяльності були: початкова освіта, дошкільне виховання та позашкільна освіта, професійна освіта та статистика шкільної освіти [10, оп. 1, спр. 29, арк. 108-109зв., 113-114].

Відповідно до проекту шкільного управління, який був розроблений за доби Центральної ради, при губернських і повітових народних управах створювалися шкільні ради як дорадчі органи з питань освіти. Так, у квітні 1918 р. надзвичайні збори Київської губернської народної ради ухвалили рішення про заснування губернської шкільної ради і шкільної управи. Губернська шкільна рада на своїх сесіях планувала і спрямовувала діяльність земства в галузі освіти. До складу Київської губернської шкільної ради входили представники від губернської народної управи, губернської народної ради, шкільного

відділу міської управи, губернських учительських спілок національних меншин, української губернської вчительської спілки, товариства «Просвіта», спілки лікарів-українців, а також губернський комісар освіти з правом дорадчого голосу [10, оп. 1, спр. 29, арк. 102-103].

Діяльність шкільної ради будь-якого рівня багато в чому залежала від її керівника. Так, наприклад, губернську шкільну раду на Волині очолював голова управи п. Кандиба. Він відзначився неприхильним ставленням до інституту комісарів освіти, вимагав законодавчого підтвердження їх прав і компетенції, не допускав губернського комісара освіти до справи призначення вчителів та інспекторів вищих початкових шкіл. Голова шкільної ради виступав проти української мови та української школи [9, оп. 1, спр. 21, арк. 52, 65, 69].

Шкільні ради створювалися і при міських управах. Так, на засіданні Вінницької міської думи від 14 вересня 1918 р. була ухвалена постанова про заснування шкільної ради при міській управі. Міська шкільна рада опікувалася справами народної освіти в нижчих початкових школах, що утримувалися коштом міського самоврядування, а також позашкільної освіти і дошкільного виховання. До її складу увійшли представники від міської управи, міської думи, національних меншин, педагогічних рад учительських інститутів і семінарій, міської спілки вчителів та національних учительських організацій, завідуючий відділом народної освіти при міській управі та інструктор відділу, міський санітарний лікар. Проведення в життя постанов шкільної ради та поточної роботи покладалося на президію шкільної ради [1, оп. 1, спр. 28, арк. 193-193зв.].

Складною залишалася у 1918 р. і ситуація зі створення повітових шкільних рад. У Чернігівській губернії наприкінці 1917-1918 навчального року шкільні ради були у двох повітах та одному місті (Ніжинський, Борзенський повіти, м. Козелець). У двох повітах і двох містах керівними шкільними органами були шкільні комісії при управах (Стародубський, Новозибківський повіти, м. Глухів і Стародуб). У Сосницькому повіті, містах Новозибків та Городня шкільними справами порядкувала управа. Решта повітів не мала певного поділу праці, там були ради і комісії при управах (постійні та тимчасові), комітети та ін.

Колишні інспектори народних шкіл після розпорядження про передачу шкіл органам земського і міського самоврядування залишили за собою тільки документи бухгалтерії та майно і майже в усіх повітах не були обрані до рад та комісій при управах. У деяких повітових земст-

вах (Новгород-Сіверському, Стародубському і Глухівському) було запроваджено інститут «завідуючих народною освітою», які були переважно діловодами відділів народної освіти. На ці посади запрошувались, головним чином, колишні інспектори народних шкіл, які добре знали канцелярські, кредитні та пенсійні справи [9, оп. 1, спр. 39, арк. 55].

Окремі повітові народні управи негативно ставилися до шкільних рад і прагнули до їх ліквідації. У вересні 1918 р. правління спілки вчителів Кременчуцького повіту Полтавської губернії звернулося до Міністерства освіти і мистецтв із скаргою на повітову земську управу, яка скасувала шкільну раду і взяла на себе керівництво школами [9, оп. 1, спр. 774, арк. 62]. У жовтні 1918 р. Золотоношська повітова земська управа, скасувавши шкільну раду, перебрала на себе функції призначення вчителів і завідуючих школами. На захист повітової шкільної ради став повітовий староста п. Клименко, який відмовився дати згоду на її скасування [9, оп. 1, спр. 9, арк. 2-4, 7-8, 10-13, 15, 17].

Однією з невирішених проблем, яка дісталася від попереднього уряду, була справа переходу вищих початкових шкіл у підпорядкування органів місцевого самоврядування. У липні 1918 р. Міністерство освіти і мистецтв звернулося до земств і міст з проханням прийняти під своє керівництво вищі початкові школи, якщо до цього часу постанова Тимчасового уряду не була виконана. Було встановлено тимчасовий порядок призначення і затвердження вчителів вищих початкових шкіл, відповідно до якого кандидатів від міст і земств на посади інспекторів вищих початкових шкіл, за поданням губернських комісарів освіти, затверджували комісаріати у справах шкільних округ, а кандидатів на посади вчителів вищих початкових шкіл, за поданням міст і земств, затверджували губернські комісари освіти [9, оп. 1, спр. 400, арк. 46].

31 липня 1918 р. міністр освіти і мистецтв М. Василенко видав наказ про створення комісій, які будуть працювати при комісаріатах у справах шкільних округ у Києві, Одесі та Харкові. Завданням комісій було скласти списки вакансій та кандидатів на них, визначити порядок заміщення вакантних посад і подати все на затвердження міністра освіти і мистецтв. До складу комісій входили: голова, якого призначав міністр, його заступник, один представник від комісаріату шкільної округи, два представники від державних середніх шкіл та один представник від вищих початкових шкіл, які обиралися на зборах делегатів педагогічних рад. На засідання комісії запрошувався губернський комісар освіти з правом вирішального голосу

щодо вищих початкових шкіл [9, оп. 1, спр. 12, арк. 63-63 зв.].

Шкільний комітет міської управи Одеси не визнав створення комісії з питань призначення вчителів в Одеській шкільній округі і відмовився надати їй відомості про кандидатів від міста на посади вчителів вищих початкових шкіл. Призначення проводилися комісаріатом у справах Одеської шкільної округи [9, оп. 1, спр. 10, арк. 55]. У Київській шкільній округі, завдяки діяльності комісії вакансії були розподілені між кандидатами до жовтня 1918 р. Міністерство освіти і мистецтв зобов'язало окружні комісаріати і губернських комісарів продовжувати виконувати такі призначення у зв'язку з виникненням нових вакансій [9, оп. 1, спр. 774, арк. 78].

Законом від 6 серпня 1918 р. про об'єднання до одного типу всіх нижчих початкових шкіл, про зміну їх штатів та про збільшення державної допомоги школам було встановлено розмір допомоги органам місцевого самоврядування для розвитку початкової освіти. На кожний шкільний комплект було визначено 2100 крб. (1800 крб. – учителю та 300 крб. – учителю Закону Божого), а також 1800 крб. на запасного вчителя. Крім того, була встановлена одноразова допомога органам місцевого самоврядування в сумі 1800 крб. на кожний шкільний комплект [9, оп. 1, спр. 265, арк. 116; спр. 774, арк. 50].

За часів Центральної ради не була завершена і передача церковнопарафіяльних шкіл у підпорядкування органів місцевого самоврядування. Перешкодами на шляху переходу таких шкіл у Чернігівській губернії було те, що значна їх кількість не мала відповідних помешкань та інвентарного забезпечення. Органи місцевого самоврядування відмовлялися прийняти ці школи або приймали їх, щоб закрити. Крім того, Св. Синод видав розпорядження про те, щоб будинки та цінне шкільне майно не передавались земствам і містам. За таких обставин передача шкіл не була завершена. У деяких повітах частина шкіл залишилася за єпархіальним відомством та його інспекцією. Багато таких шкіл перестало працювати, але єпархіальна шкільна рада та її відділи продовжували існувати, одержуючи утримання від держави [9, оп. 1, спр. 33, арк. 55 зв.].

26 листопада 1918 р. був затверджений закон про скасування органів управління церковнопарафіяльними школами і про остаточну ліквідацію справи передачі Міністерству освіти та мистецтв та органам місцевого самоврядування вищезазначених шкіл і їх майна. Законом скасовувалися посади єпархіальних, повітових та окружних спостерігачів цер-

ковнопарафіяльних шкіл, єпархіальні шкільні ради та їх відділи. Передбачалося завершити справу передачі таких шкіл органам земського і міського самоврядування протягом одного місяця [9, оп. 1, спр. 774, арк. 67-68; 10, оп. 1, спр. 37, арк. 2зв.].

Підготовка нового проекту плану управління освітою в Україні восени 1918 р. мала вплив на становище окружних комісаріатів. У вересні 1918 р. Міністерство освіти і мистецтв, зважаючи на складні умови діяльності навчальних закладів в Україні, визнало необхідним, щоб всі вчителі повернулися до виконання своїх безпосередніх обов'язків. Комісари у справах Харківської шкільної округи були відкомандировані на місця своєї попередньої роботи. Керівництво окружним комісаріатом з 25 вересня 1918 р. і до проведення реформи шкільного управління було доручено управляючому шкільною округою Л.Д. Синицькому [9, оп. 1, спр. 96, арк. 23, 41]. Дещо пізніше постала проблема працевлаштування службовців комісаріату Київської шкільної округи. 8 листопада 1918 р. на загальних зборах співробітників окружного комісаріату було заслухано повідомлення про проект скасування шкільних округ. Збори ухвалили звернення до Міністерства освіти і мистецтв з проханням про працевлаштування службовців канцелярії комісаріату як кандидатів на посади у нових губернських і повітових шкільних управліннях. Відповідь міністерства від 12 листопада 1918 р. була позитивною [9, оп. 1, спр. 96, арк. 34-35].

Восени 1918 р. була завершена робота з підготовки нового проекту шкільного управління: «Тимчасового закону про управління шкільними справами на Україні». Законом скасовувалися попередні постанови Тимчасового уряду щодо місцевого управління освітою, а також шкільні округи, комісаріати у справах шкільних округ та посади губернських і повітових комісарів освіти [9, оп. 2, спр. 2, арк. 1].

Для керівництва шкільними і просвітницькими справами в кожній губернії створювалося губернське шкільне управління. Йому підпорядковувалися вищі початкові школи, середні школи всіх типів, учительські семінарії та інститути, курси і класи всіх типів, де вивчалися загальноосвітні предмети. Під контролем управління перебувало викладання загальноосвітніх предметів у професійних школах. До новоствореного органу переходили всі функції попечителів шкільних округ та окружних комісаріатів. Губернське шкільне управління складалося з губернської шкільної управи, управляючого шкільними справами в губернії та

його заступника, а також канцелярії. Законом було чітко визначено порядок формування складу губернської шкільної управи та функції окремих структурних підрозділів губернського шкільного управління.

Для безпосереднього керівництва початковими школами у містах і повітах, закладами дошкільного виховання та позашкільної освіти, догляду за викладанням загальноосвітніх предметів у професійних школах створювалися повітові шкільні управи. До їх складу входили голова повітової шкільної управи, який призначався і звільнявся міністром освіти і мистецтв, за поданням губернської шкільної управи, та представники від учителів вищих і нижчих початкових шкіл, повітового земства і міської думи [9, оп. 1, спр. 12, арк. 102-107]. 10 грудня 1918 р. міністр освіти і мистецтв В. Науменко подав проект Тимчасового закону про шкільне управління на затвердження Ради міністрів. Запровадження цього закону передбачалося провести з 1 січня 1919 р. [9, оп. 1, спр. 12, арк. 72-73].

Висновки. Таким чином, в Український Державі гетьмана П. Скоропадського, до завершення розробки нового проекту плану управління освітою, фактично зберігалася система місцевого управління освітою, яка була започаткована Тимчасовим урядом і Центральною радою. Продовжувалося реформування органів державного управління на місцях у напрямі розмежування функцій з органами місцевого самоврядування. Новий план управління освітою в Україні мав тенденцію до створення централізованої системи керівництва, проте створював умови для чіткої, послідовної та ефективної співпраці різних ланок системи шкільного управління на місцях.

Перспективи подальших досліджень. Проблема управління початковою і середньою освітою на місцевому рівні в Україні вимагає подальшого, більш глибокого дослідження структурних підрозділів та їх взаємовідносин, кадрового складу та основних функцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області. – Ф. Д-262.
2. Дорошенко Д.І. Історія України. 1917-1923 рр.: [В 2-х т.]: Документально-наукове видання / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 352 с.
3. Калениченко Н.Н. Освітня діяльність земств (1917-1920 рр.) / Н.Н. Калениченко, Ж.Д. Ільченко // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 4. – С. 118-128.

4. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. / С. Постернак. – К.: Друкар, 1920. – 127 с.
 5. Ротар Н. До проблеми реформування системи управління освітою в Україні (1917-1920 рр.) / Н. Ротар // Четвертий Міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. – Одеса; К.; Львів, 1999. – Частина 2: ХХ століття. – С. 283-289.
 6. Сірополко С. Історія освіти на Україні; [Підготув. Ю.Вільчинський] / С. Сірополко. – Львів: Афіша, 2001. – 664с.
 7. Сорочан Н.А. Інститут комісарів народної освіти в Україні за часів Центральної ради і Гетьманату П. Скоропадського / Н.А. Сорочан // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – Вип. 3. – С. 142-146.
 8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 115.
 9. Там само. – Ф. 2201.
 10. Там само. – Ф. 2582.
-